

DAWID MAKOWSKI

PRÓBA UKAZANIA POWSTANIA
I WCZESNEGO KSZTAŁTOWANIA SIĘ HIERARCHII
DUCHOWIEŃSTWA NIŻSZEGO
W KOŚCIELE MIĘDZY II A III WIEKIEM

AN ATTEMPT TO SHOW THE RISE AND EARLY FORMATION OF
THE HIERARCHY OF THE LOWER CLERGY IN THE CHURCH
BETWEEN THE 2ND AND 3RD CENTURIES

Abstract. The present publication is an attempt to show the process of formation of the lower hierarchy of the clergy, which at that time included five levels: ostrich, lector, exorcyst, acolyte and subdeacon. These degrees existed in the Church between the 2nd and 3rd centuries as auxiliary offices to the holy orders (diaconate, presbyterate and bishopric). This period is also the historical time when the lower ministries were not clericalized. It is to this end that the focus of this work is particularly focused on this period.

Keywords: minor orders; clergy; ministries; ordination; history

DAWID MAKOWSKI, Papieski Instytut Liturgiczny Świętego Anzelma w Rzymie, Piazza dei Cavalieri di Malta, 5, 00153 Roma RM, Italia; e-mail: dawid.makowski@anslmanum.com; <https://orcid.org/0009-0003-6007-0393>

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

WPROWADZENIE

W ciągu ostatniego tysiąclecia sakrament święceń wewnętrznie dzielił się na dwa stany: niższy (*minores*) oraz wyższy (*maiores*)¹. Tematyka święceń wyższych była i jest szeroko omawiana, czego nie można powiedzieć o problematyce święceń niższych². Średniowieczni teologowie, zajmujący się problematyką kościelnych urzędów, często wskazywali na to, że te stopnie zostały uświęcone przez Chrystusa, który w swoim życiu pełnił główne czynności każdego duchownego posiadającego niższe święcenia³. W ten sposób postępowali m.in. Amalariusz z Metz (†850) czy Hugo z Amiens (†1164)⁴. Konsekwencją tych działań była późniejsza rozbieżność poglądów pomiędzy teologami, wynikająca z odmiennego podejścia do powstania święceń niższych: jedni uważali, że są one pochodzenia kościelnego, a inni byli zdania, że są pochodzenia Bożego⁵. Chcąc ukazać, jak ważny i doniosły był to spór, wystarczy wskazać, że opóźnił on re-

¹ Taki podział nastąpił prawdopodobnie w X wieku, a wynikał on z tego, że święceń wyższych udzielano przy ołtarzu, a niższych – w oddaleniu od niego. Zob. Clemens Leonhard, *Symbölchen für den notwendigen Wandel*, „Die Frühe” 77 (2021): 9. Niektórzy autorzy wskazywali więc na to, że w przyjmowaniu siedmiu stopni święceń (ostiaratu, lektoratu, egzorcystatu, akolitu, subdiakonatu, diakonatu i prezbiteratu) widoczna była droga, którą musiał przebyć kandydat do kapłaństwa, przyjmując poszczególne stopnie (jakby szczeble na drabinie), aby móc dobrze przygotować się do pełnienia świętych obowiązków. Zob. Edward Górski, *Święcenia niższe i wyższe. Studium historyczno-liturgiczne* (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezji Sandomierz, 1954), 5.

² Wynika to prawdopodobnie z tego, że do XX wieku panowały różne zdania na temat istoty święceń niższych, które były pokłosiem średniowiecznych dysput teologicznych. Zob. Aimé-Georges Martimort, „L’histoire de la réforme liturgique á travers le témoignage de Mgr Annibale Bugnini”, *La Maison-Dieu* 162 (1985): 147; Joseph Lécuyer, „Les Ordes mineurs en question”, *La Maison-Dieu* 102 (1970): 99; Pietro Marini, *A challenging reform: realizing the Visio of the liturgical renewal, 1963–1975* (Collegeville: Liturgical Press, 1987), 121.

³ Szeroko na ten temat: Roger E. Reynolds, „The Imago Christi in the Bishop, Priest, and Clergy”, w: *A Companion to Priesthood and Holy Orders in the Middle Ages*, red. Greg Peters i C. Colt Anderson (Leiden – Boston: Brill, 2015), 140–185.

⁴ Amalarius Metsensis, *De ecclesiasticis officiis* II 10, PL 105, 1082–1083; Hugo Ambianensis, *Contra Hæreticos sui temporis* II 2, PL 192, 1280–1284.

⁵ Można wskazać tu kilku przedstawicieli obydwu poglądów. Teologami optującymi za kościelnym pochodzeniem święceń niższych byli: Hugo od św. Wiktora (†1141), Piotr Lombard (†1160), Durandus (†1296) i Tomasz Kajetan (†1534). Teologami natomiast uważającymi, że te stopnie zostały ustanowione pośrednio lub bezpośredniego z rozkazu Bożego, byli: Tomasz z Akwinu (†1274), Bonawentura (†1274), Albert Wielki (†1280), Jan Duns Szkot (†1308) i Gabriel Vásquez (†1564). Wspomniano tu o pośrednim lub bezpośrednim wywodzeniu święceń niższych z ustanowienia Bożego, ponieważ wielu uważało, że wszystkie stopnie kościelnej posługi miały swój początek w święceniach diakonatu, od którego pochodziły. Szeroko na ten temat: Dawid Makowski, „Posługa diakona jako źródło i wypełnienie niższych stopni kościelnej posługi”,

formę święceń niższych, gdyż podzielił członków posoborowej grupy studyjnej, zajmujących się odnową niższych stopni kościelnego posługiwania⁶. Ten czas jednak był potrzebny, aby przeprowadzić rzetelne badania nad pochodzeniem święceń niższych, których pierwsze wyniki opublikowano już w 1966 roku⁷. Wówczas wykazano, że nie są one sakramentalne, ponieważ nie obejmują obrzędu nałożenia rąk⁸. Nic więc dziwnego, że od 1962 do 1972 roku subdiakoniat, choć oficjalnie święcenie wyższe, był pojmowany jako stopień niższy⁹. Stąd reforma sakramentu święceń, dokonana po Soborze Watykańskim II (1962–1965), sprawiła, że do *ordo* zaczęto zaliczać jedynie diakonat, prezbiterat i episkopat, wyłączając inne urzędy z tej grupy i określając je mianem posług (*ministeria*)¹⁰.

Dotychczas na gruncie polskim zagadnieniem historii posług liturgicznych zajęło się niewielu autorów. Wśród tych, którzy podjęli się badań powstania i wczesnego rozwoju posług niższych od diakonatu, należy wymienić przede wszystkim ks. Edwarda Górskiego, który w 1954 roku wydał swoją pracę pt. *Święcenia niższe i wyższe. Studium historyczno-liturgiczne*. W niej ukazał on ówczesny stan badań nad historią święceń niższych. Dzisiaj są one jednak niewystarczające. Również opracowanie ks. Czesława Krakowiaka pt. *Święcenia niższe. Posługi i funkcje wiernych świeckich w liturgii* nie pogłębia badań nad historią posług liturgicznych, mimo że wnosi kilka ciekawych wątków. Współcześnie publikowane w Polsce artykuły naukowe na temat posług liturgicznych jedynie poruszają ich historię, skupiając się zwykle na innych wątkach. Nawet jeśli podejmują one

w: *Diakoniat stały w Kościele w Polsce*, t. 4, red. Waldemar Rozynekowski (Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2022), 281–296.

⁶ Frederick R. McManus, *Thirty years of liturgical renewal: statements of the Bishops' Committee on the Liturgy* (Washington: United States Catholic Conference, 1987), 121.

⁷ Annibale Bugnini, *The Reform of the Liturgy (1948–1975)*, tłum. Matthew J. O'Connell (Collegeville: The Liturgical Press, 1990), 732–733.

⁸ Wskazywano już na to na początku XX wieku. Zob. Arthur Preuss i Joseph Pohle, *The Sacraments. A dogmatic treatise*, t. 4 (London: B. Herder Book Company, 1914), 114. Wiadomo jednak, że nałożenie rąk występowało czasem w historii podczas udzielania święceń niższych (miało to miejsce m.in. w liturgiach Kościołów syryjskich), lecz nie był to wówczas gest epikletyczny, ale raczej za pomocą takiego nałożenia rąk ukazywano akt mianowania kogoś do pełnienia posługi. Zob. Przemysław Nowakowski, „Liturgiczna eklezjologia sakramentu kapłaństwa w obrzędzie wschodnim”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 63 (2010): 128.

⁹ Szeroko na temat dwuznaczności tego urzędu we wzmiankowanym czasie: Dawid Makowski, *Posługi współczesnego Kościoła* (Kraków: Wydawnictwo Miles, 2023), 85 (z przyp. 284). Znamienne jest tu zdanie: „Po soborze subdiakoniat został zrównany z dawnymi święczeniami niższymi”. Tomasz Dariusz Mames, „Diakoniat ludowy. Refleksje na marginesie emancypacji liturgicznej kobiet w Kościołach Katolickich”, *Studia Religiosa* 40 (2007): 103.

¹⁰ Edward Szałkowski, „Działalność ustawodawcza Pap. Pawła VI”, *Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny* 22 (1979): 4.

problematykę historyczną, bazując najczęściej na dwóch wymienionych wyżej pozycjach. Podczas gdy do dziś w Polsce odczuwa się brak szczegółowej literatury na temat historii posług, w Niemczech już pod koniec XIX wieku ks. Franz Wieland opublikował obszerną książkę, dotyczącą historii święceń niższych do IV wieku. Jest ona aktualna do dziś, choć wiele tez – ze względu na nowe edycje krytyczne pism Ojców Kościoła – są obecnie poddawane w wątpliwość.

Niniejszy tekst niejako wpisuje się w ukazaną wyżej lukę, która jest widoczna w literaturze polskiej, gdyż nie ma zamiaru powtarzać tego, co już napisano, ale w oparciu o zagraniczną literaturę podejmuje próbę ukazania genezy posług liturgicznych, przedstawiając ich możliwy pierwotny rozwój, koncentrując się wyłącznie na tym aspekcie. Jest to o tyle istotne, o ile obecny kształt tych posług, czyli urzędów dostępnych dla wiernych świeckich, jest bliższy ich pierwotnej postaci¹¹. Wszakże wtedy przyjmowanie niższych urzędów było ściśle związane z otrzymanym charyzmatem¹². To właśnie on wpłynął na powstanie konkretnych form kościelnej służby, które wynikały z potrzeb konkretnej wspólnoty¹³. Dlatego w niniejszej pracy zostanie podjęta próba ukazania genezy niższych form kościelnej posługi oraz ich wczesnej ewolucji. Zostanie ona dokonana w oparciu o ówczesne teksty, które zachowały się do naszych czasów.

1. BIBLIJNE KORZENIE ŚWIĘCEŃ NIŻSZYCH

Poglądy wielu pisarzy kościelnych, odnoszące się do święceń niższych, rzadko akcentował czas ich powstania, a w przeważającej większości odnosiły się do Pisma Świętego, wskazując na konkretne fragmenty zapowiadające istnienie w Kościele poszczególnych form posługiwania¹⁴. Spośród wielu tego typu tekstów z Nowego Testamentu bardzo często akcentuje się fragment Dziejów Apostolskich, w którym przedstawiony został wybór siedmiu mężczyzn do pełnienia

¹¹ Wspomina się tu o urzędzie liturgicznym świeckich, ponieważ ów „urząd” (*officium*) cechuje: zespół czynności powierzony do wykonywania, obiektywna stałość, istnienie z rozkazu kościelnego lub Bożego oraz cel duchowy. Spośród wszystkich obecnych form angażowania się w życie Kościoła te cztery cechy – spośród posług dla świeckich – zawierają w sobie tylko stopnie: lektora, akolity oraz katechisty, a dawniej zawierały je święcenia niższe. Zob. Libero Gerosa, *Prawo Kościoła*, tłum. Ireneusz Pękalski (Poznań: Pallottinum, 1999), 327.

¹² Nad zanikiem tego charyzmatu w zbiorczym przyjmowaniu święceń przez kleryków po Soborze Trydenckim (1545–1563) bardzo często ubolewano. Dlatego znamienne są tutaj np. takie słowa: „Z tych urzędów obecnie zostały tylko tytuły”. Hieronim Powodowski, *Liturgia, czyli opisanie Mszy Świętej i jej obrzędów*, tłum. Dawid Makowski (Kraków: Wydawnictwo Miles, 2022), 114.

¹³ Alexandre Faivre, *Naissance d'une Hiérarchie* (Paris: Éditions Beauchesne, 1977), 67.

¹⁴ Alcuinus, *De Divinis Officiis* IX 34, PL 101, 1231–1232.

posługi (por. Dz 6,1-7). Choć powszechnie jest on uznawany za opis pierwszych święceń diakonatu, żadne sformułowanie zawarte w tym tekście nie daje podstawy, aby tak uważać¹⁵. Ten fragment odnosi się raczej do uroczystego ustanowienia pewnych mężczyzn do pełnienia dzieł miłosierdzia, spełnianych z polecenia Kościoła i niewiążących się z uczestnictwem w sakramencie święceń¹⁶. Niektórzy widzą w tych sługach przywódców wspólnoty Żydów posługujących się językiem greckim¹⁷. O istnieniu urzędu diakonatu w sposób szczególnie wspominają dopiero listy św. Pawła, w których wymieniony jest ten stopień z nazwy (por. Rz 12,7; Flp 1,1; 1Tm 3,8-10). Jednak tak diakonat, jak i grono siedmiu mężów zostały powołane do istnienia w konkretnym celu, jakim było zaspokojenie potrzeb wspólnoty w jej rozwoju¹⁸. Jako że taki cel miały wszystkie inne niższe stopnie kościelnej posługi, późniejsza teologia często akcentowała owo wywodzenie się niższych posług z urzędu diakona¹⁹. Ten stopień bowiem był pierwszym służebnym urzędem Kościoła, utworzonym przez Apostołów²⁰.

¹⁵ Joseph Lécuyer, *What is a priest?*, tłum. Lancelot C. Sheppard (New York: Hawthorn Books, 1959), 51. Warto przywołać następujące słowa: „W tekście tym ani razu nie pojawia się greckie słowo *diakonos*, które dosłownie oznacza sługę, usługującego, pomocnika. Mowa jest tam jedynie o tym, iż Dwunastu powołało siedmiu mężów po to, aby «obsługiwali stoły» (*diakonein trapezais*) [...]. Trzeba też przyznać, iż ani św. Szczepan męczennik (por. Dz 6,8–8,1), ani Filip, który ochrzcił wiele osób w Samarii, w tym Szymona Maga, a także dworzanina etiopskiego (por. Dz 8,12–13,38), ani żaden inny członek kolegium Siedmiu, nie zostali w Nowym Testamencie nazwani diakonami”. Marek Blaza i Dariusz Kowalczyk, „Traktat o sakramentach”, w: *Dogmatyka*, t. 5, red. Elżbieta Adamiak, Andrzej Czaja i Józef Majewski (Warszawa: Więź, 2007), 230.

¹⁶ Franz Wieland, *Die genetische Entwicklung der sog. Ordines Minores in den drei ersten Jahrhunderten* (Rom: Herder Verlagshandlung, 1897), 20; Józef Rosłon, „Impositio manuum w Dziejach Apostolskich”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 10 (1957): 112. Szeroko na ten temat: Waldemar Bartocha, „Nałożenie rąk w liturgii święceń w pierwszym tysiącleciu”, *Roczniki Teologiczne* 66 (2019): 5–22. Jest to o wiele szerszy zakres posługi, niż służba diakońska, znana przez Kościół w kolejnych dekadach. Zob. Hubert Tryk, „Posługa charytatywna diakona stałego w świetle współczesnych wyzwań Kościoła w Polsce”, *Nurt SVD* 148 (2020): 278.

¹⁷ Martin Hengel, *Between Jesus and Paul: Studies in the Earliest History of Christianity* (London: SCM Press LTD, 1983): 6–29.

¹⁸ Nowe potrzeby wymusiły powstanie nowych form posługi. Zob. Richard Atherton, *The catholic priesthood: From trent to Vatican II and Beyond* (Durham: Durham University, 1997), 5; Yves Congar, „Ministères et structuration de l'Eglise” *La Maison-Dieu* 102 (1970): 7.

¹⁹ Alojzy Jugan, *Katolicka dogmatyka ogólna dla szkół średnich* (Lwów: Drukarnia W. A. Szyj-kowskiego, 1898), 143. Uznawano bowiem diakonat za święcenie sakramentalne. Zob. Krzysztof Staniecki, „Diakoniat w głównych tekstach święceń”, *Roczniki Teologiczne* 48 (2001) 51–53.

²⁰ Atherton, *The catholic priesthood*, 6. Trzeba przy tym pamiętać, że Kościół pierwotny nie rozróżniał jeszcze, tak jak to jest czynione choćby dzisiaj, prezbiteratu od biskupstwa. Termin „prezbiter” funkcjonował w gminach żydowsko-chrześcijańskich, wyraz „biskup” zaś odnosiło się do nadzorcy wspólnot

O istnieniu urzędu diakona we wspólnocie Kościoła wzmiankowały także inne źródła. Należy więc zwrócić uwagę przede wszystkim na syryjską *Naukę Dwunastu Apostołów*, pochodzącą prawdopodobnie z końca I wieku, której autor wzmiankował o przymiotach, jakimi powinni odznaczać się diakoni²¹. Ich obecność we wspólnocie Kościoła potwierdził także Klemens Rzymski (†101)²². Podobnie Ignacy Antiocheński (†117) wzmiankował w swych pismach o diakonacie²³. Ta posługa była znana Polikarpowi ze Smyrny (†155)²⁴. Justyn Męczennik (†167) wskazywał natomiast na to, że diakoni brali czynny udział w liturgii eucharystycznej²⁵. Warta odnotowania jest też praktyka wyświęcania siedmiu diakonów dla konkretnych wspólnot kościelnych, którą można dostrzec w liście święceń papieża Ewarysta (†109)²⁶. Liczne wzmianki o tym stopniu wskazują na to, że od najdawniejszych czasów Kościół cechował się różnaitością posług²⁷. To właśnie one wpływały na jego istotę, która wyrażała się poprzez nie²⁸. W dużej mierze Kościół czerpał przy tym ze wzorców synagogałno-świątynnych, w których istniały konkretne formy służby²⁹. Świadczenie tego powiązania jest widoczne do dziś w obrzędach święceń wyższych³⁰.

pogańsko-chrześcijańskich. Była więc to ta sama funkcja, określana różnymi nazwami. Zob. Gerhard Ludwig Müller, *Listy o kapłaństwie*, tłum. Marek Chojnacki (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2019), 146; Tomasz Zamorski, *Współpracownicy prawdy. Teologia, apologia i duchowość narracji kaznodziej-skich Josepha Ratzingera o kapłaństwie* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2022), 73.

²¹ *Didaché* XV 1, tłum. Józef Jankowski (Warszawa, Księgarnia Kuncewicza i Hofmana, 1923), 31. Szeroko na temat służby Bożej w tym dziele: Jan Józef Janicki, *Służba Boża w pierwszych wiekach Kościoła* (Kraków: Wydawnictwo UNUM, 2011), 11–15.

²² Clemens Romanus, *Epistola I* XLII, PG 1, 291. Ten list datuje się na 96 rok. Zob. Preuss i Pohle, *The Sacraments*, 101. Autor *Księgi Pontyfików* wskazuje, że ten papież podczas swego pontyfikatu udzielił święceń diakonatu dwóm kandydatom. Zob. *Liber Pontificalis* IV, tłum. Louise Ropes Loomis (New York: Columbia University Press, 1916), 8.

²³ Ignatius Antiochenus, *Epistola ad Trallianos* II, PG 5, 675. Ten autor wskazuje także na obecność prezbiterów jako osobnej grupy obok biskupów, co może wskazywać na powolną hierarchizację duchowieństwa wyższego. Zob. Atherton, *The catholic priesthood*, 6.

²⁴ Ten autor wskazał przy tym, że diakoni spełniają posługę jako słudzy Boga i Chrystusa. Zob. Policarpus Smyrnaeus, *Epistola ad Philippenses* V, PG 5, 1010.

²⁵ Janicki, *Służba Boża*, 18.

²⁶ *Liber Pontificalis* VI 10. Ten papież zresztą pouczył o znaczeniu posługi diakonńskiej w Kościele. Zob. Evaristus, *Epistola ad omnes Episcopos Africanos* I–II, PG 5, 1047–1051.

²⁷ Przemysław Szewczyk, „Presbyteroi w czasach Ojców Apostolskich”, *Vox Patrum* 56 (2011): 261.

²⁸ Daniel Bourgeios, *Duszpasterstwo Kościoła*, tłum. Małgorzata Tryc-Ostrowska (Poznań: Pal-lottinum, 2001), 339.

²⁹ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 2.

³⁰ *Pontificale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II renovatum auctoritate Pauli pp. VI editum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum. De Ordinatione Episcopi*,

Później wykształcone święcenia niższe zostały w literaturze patrologicznej uznane za tę formę służby, którą zapowiadały teksty Starego Testamentu. Subdiakoni byli odzwierciedleniem Natynejczyków (por. Ezd 2,43; Ne 7,47), akolitat został ustanowiony na podobieństwo synów Aarona (por. Wj 27,2-21), egzorcyci wskazywali na pouczonych przez Salomona ludzi znających sposób wypędzania złych duchów (por. Ezd 2,55-58), lektorat nawiązywał do misji proroków (por. Ne 8,1.4-5.7-8), a ostiariusze mieli dawniej swój odpowiednik w postaci ludzi strzegących świątyni (por. 2Krn 23,19). Takie podobieństwo pomiędzy urzędami Starego i Nowego Testamentu dostrzegali uczeni takiej miary, jak Izydor z Sewilli (†636), Alkuin z Yorku (†804), Amalariusz z Metz (†804), Hugon od św. Wiktora (†1141), Piotr Lombard (†1164) czy Albert Wielki (†1280)³¹.

2. POWSTANIE LEKTORATU I SUBDIAKONATU

Pierwszymi dwoma niższymi posługami Kościoła były lektorat i subdiakoniat³². Celowo używa się tutaj terminu „posługa” (*ministerium*), aby ukazać, że te stopnie były początkowo ze swojej istoty odrębne od święceń³³. Ich wstępna klasyfikacja prawdopodobnie została dokonana za pontyfikatu papieża Hygina (†140 lub †142)³⁴. Wiadomo, że już papież Klemens Rzymski znał pewne rodzaje służby przeznaczone dla świeckich, których nazw co prawda nie wymienił,

Presbyterorum et Diaconorum, editio typica altera (Vatican: Typis Poliglottis Vaticanis, 1990), 44 (biskupstwo).

³¹ Albertus Magnus, *Opera omnia. Operus Tomus Decimus-sexus* IV 16; VI 22, 2, red. Petrus Iammy (Luguni: b.w., 1606), 527, 538; Alcuinus, *Liber de Divinis Officiis* IX 34, PL 101, 1231–1232; Amalarius Metsensis, *De Ecclesiasticis Officiis* II 8, PL 105, 1084; Hugo de S. Victore, *De Sacramentis Christianae Fidei* II 3, 7–10, PL 177, 424–426; Isidorus Hispalensis, *De Ecclesiasticis Officiis* II 10–14, PL 83, 790–794; Petrus Lombardus, *Sententiae* IV 14, 7, PL 192, 902.

³² Taka teza była już obecna w średniowieczu, o czym świadczą chociażby pisma Rabana Maura (†856). Zob. Hrabanus Maurus, *De Clericorum Institutione ad Heistulphum Archiepiscum* IV, PL 107, 299–300.

³³ Lécuyer, *What is a priest?*, 69. Należy przy tym zauważyć, że żaden tekst biblijny nie definiował diakonatu jako jakiegoś „święcenia”. Zob. Kenan B. Osborne, *Priesthood. A history of ordained ministry in the Roman Catholic Church* (New York: Paulist, 1989), 69. Tak naprawdę o pierwszym, wstępnym podziale ról w zgromadzeniu liturgicznym jest mowa dopiero u Klemensa Rzymskiego (†101). Zob. Clemens Romanus, *Epistola* I XL 287–290.

³⁴ *Liber Pontificalis* VIII 14. Takie działanie było potrzebne ze względu na różnorodność służby kościelnej, wynikającej z poszczególnych potrzeb konkretnych wspólnot. Zob. Osborne, *Priesthood*, 70.

ale wskazał, że były usytuowane przed diakonatem³⁵. Brak wzmianki o nazwach poszczególnych form służby jest tu jednak zrozumiały, ponieważ terminologia nie była jeszcze sprecyzowana³⁶. Oczywiście jest jednak, że trzy główne stany (biskupstwo, prezbiterat i diakonat) były wszędzie poważane³⁷. Świadczy o tym chociażby określenie ich mianem „najświętszych stopni duchowieństwa”, co wyraził późniejszy papież Syrycjusz (†399)³⁸. To określenie padło wówczas zapewne ze względu na to, że obok trzech stopni wyższych istniały także urzędy mniejsze, co nie miało miejsca jeszcze w I wieku, ponieważ zaczęły one funkcjonować w Kościele dopiero około sto lat później³⁹.

W połowie II wieku Justyn Męczennik wymienił z nazwy obok diakona i przewodniczącego także lektora, który odczytywał Pisma⁴⁰. Z tego czasu pochodzi także inskrypcja nagrobkowa, która zawierała w sobie opis funkcji pewnego mężczyzny, jaką było właśnie proklamowanie czytań w kościele⁴¹. O takiej roli wzmiankował także Ireneusz z Lyonu (†202)⁴². Lektorat był znany także Tertulianowi (†240)⁴³. Choć nie wszyscy zgadzają się z tym, że ta rola była wykonywana wówczas przez świeckich, nie należałoby raczej uznawać tej czynności za zarezerwowanej dla duchownych, skoro powszechną praktyką stało się później odczytywanie Pisma Świętego przez chłopców⁴⁴. Aczkolwiek już wtedy ten stopień często był przyjmowany przez młodzieńców (czasem w drodze do kapłaństwa), co widać w opisie żywota prezbitera Feliksa (†256), wzmiankowanego przez Pau-

³⁵ Clemens Romanus, *Epistola I* XL 287–290. Widać tu więc zapoczątkowanie podziału służby kościelnej na świeckich i duchownych.

³⁶ Widać to szczególnie w *Liście* przypisywanym Barnabie (†61). Zob. Barnabas, *Epistola* IX 3; XVI 9; XXI 2, tłum. Anna Świderkówna (Kraków: Wydawnictwo M, 2010), 182, 196, 199.

³⁷ Wyraża się to między innymi w *Pasterzu* Hermasa (†155). Zob. Hermas, *Pastor* II 4, 3, tłum. Anna Świderkówna (Kraków: Wydawnictwo M, 2010), 215.

³⁸ Siricius, *Epistola ad Eumericum Tarraconensem Episcopum* VII, PL 13, 1138.

³⁹ Problemатyczne jest tutaj jednoznaczne określenie, co autor *Księgi Pontyfików* rozumiał pod sformułowaniem: „sequentes cleros”. Zgodnie z interpretacją historyczną, to wyrażenie wystąpiło w opisie życia papieża Wiktora (†199), by ukazać, że wspomniany biskup Rzymu dokonał podziału administracyjnego swojego kleru, dzieląc bliżej niesprecyzowane stany duchowne na poszczególnych siedem okręgów kościelnych w Rzymie. Zob. *Liber Pontificalis* XV 18.

⁴⁰ Janicki, *Służba Boża*, 18.

⁴¹ „FAVOR FA(V)OR LECTOR”. Cyt. za: Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 91.

⁴² Adrian Fortescue, *Dzieje Mszy Świętej*, tłum. Władysław Hozakowski (Poznań: Księgarnia J. Leitgebra, 1933), 25.

⁴³ Tertullianus, *De Praescriptione Haereticorum* XLI 6, PL 2, 56–57.

⁴⁴ Osborne, *Priesthood*, 114. Praktykę odczytywania lekcji przez młodych mężczyzn odnotowuje Cyprian z Kartaginy (†258). Zob. Cyprianus Carthaginensis, *Epistolae* XXXIII 1–2, PL 4, 317–319. Na Wschodzie lektorat został uznany za czynność urzędową dopiero w okolicach 380 roku. Zob. Fortescue, *Dzieje*, 35.

lina z Noli (†431)⁴⁵. Można przypuszczać, że ten urząd był czasem próby przed przystępowaniem do święceń wyższych⁴⁶. W odniesieniu do nich warto dodać, że na przełomie II i III wieku zaczęto używać sformułowania „ordo”, odnosząc je jedynie do świętych stanów⁴⁷. Wynikało to z naturalnej dostępności niższych posług dla świeckich, choć najprawdopodobniej tylko mężczyzn⁴⁸. Zapewne dlatego Tertulian, znając m.in. służbę lektora, nie włączał jej do grupy święceń (*ordo*), choć wyróżniał ją spośród posług przeznaczonych dla wiernych, otaczając tę czynność mianem urzędu mężczyzn (*virilis gradus aut officis*)⁴⁹. W ten sam sposób postępował Orygenes (†254)⁵⁰. Prawdopodobnie wspomniane wyróżnienie lektoratu wynikało z określania tego stopnia szczególnym mianem godności kleryckiej, którym później zaczęto określać wszystkie niższe stany⁵¹. Wszakże samo sformułowanie „duchowny” (*clericus*) zaczęło być używane dopiero od czasów Klemensa Aleksandryjskiego (ok. †215) i w przeważającej większości było początkowo odnoszone wyłącznie do diakonów, prezbiterów i biskupów⁵².

Godność klerycka przysługiwała także subdiakonom, którzy zaczęli posługiwać w Kościele po lektorach, gdyż do 210 roku nie znajduje się wzmianki o innym niższym stopniu, który nie był lektoratem⁵³. O ich istnieniu wspomina *Tradycja Apostolska*, przypisywana Hipolitowi (†236), który jako prezbiter Kościoła rzymskiego za czasów papieża Zefiryna (†217) musiał być świadkiem ówczesnego podziału administracyjnego tamtejszej wspólnoty⁵⁴. Jeśli tak

⁴⁵ Paulinus Nolanus, *Poemata* XV PG 61, 470.

⁴⁶ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 108.

⁴⁷ Osborne, *Priesthood*, 114–115; Preuss i Pohle, *The Sacraments*, 111; Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 12.

⁴⁸ Osborne, *Priesthood*, 127–128; Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 121. O tym, że tylko mężczyźni pełnili poszczególne czynności pomocnicze, można wnioskować na podstawie pism Tertuliana (†240). Zob. Tertullianus, *Ad Uxorem* I 7, PL 1, 1397–1399.

⁴⁹ Osborne, *Priesthood*, 127–128; Tertullianus, *De Baptismo et Poenitentia. Adnotationes* XVII, PL 2, 1188–1192; Tertullianus, *De Virginibus Velandis* IX, PL 2, 901–903.

⁵⁰ Origenes, *Commentarium in Ioannem* XXXII, PG 14, 772.

⁵¹ Benedictus Levita, *Summa de Ordine Ecclesiastico* XVI, ed. Gerhard Schmitz i Matthias Weber (b.m.w.: b.w., 2004), 15.

⁵² Clemens Alexandrinus, *Quis Dives Salvetur*, PG 9, 647–652. Trzeba bowiem mieć na względzie, że rozwój terminologii – jak i samych święceń – przebiegał powoli i nie wszędzie w takim samym wymiarze, jak w Rzymie. Zob. Paul F. Bradshaw, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. Piotr Kaznowski i Michał Koza (Kraków: Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, 2016), 360–361.

⁵³ Osborne, *Priesthood*, 128–129.

⁵⁴ Henryk Paprocki, „Hipolita Rzymskiego «Tradycja Apostolska»: wstęp, przekład, komentarz”, *Studia Tehologica Varsaviensia* 14 (1976): 145–146. Jednakże zdania badaczy na temat

rzeczywiście było, to już w III wieku istniał w Rzymie subdiakon⁵⁵. Choć tę tezę potwierdzałby opis żywota papieża Fabiana (†250), to jednak nie ma wystarczających dowodów, aby wskazać na to, że ten biogram – zwłaszcza w aspekcie zapisku o powstaniu subdiakonatu – jest bezspornie prawdziwy⁵⁶. Jest natomiast bardzo prawdopodobne, że ten stopień był wówczas urzędem niższym od lektoratu, ponieważ udzielenie komuś tej posługi polegało na zwykłym mianowaniu⁵⁷. Grzegorz z Nyssy (†395), opisując żywot Grzegorza Cudotwórcy (†270), wskazał na to, że miał on towarzysza, który mu pomagał i został diakonem⁵⁸. Być może ten sługa pełnił posługę, która później została nazwana subdiakonatem⁵⁹. Ten urząd zatem musiał być dobrze znany w Rzymie, skoro papież Korneliusz (†253) wzmiankował o nim w swoim liście⁶⁰. Wiadomo, że organizacją klas służby kościelnej w Rzymie zajmował się jego poprzednik, papież Fabian (†250), który dał temu wyraz w swoich pismach⁶¹. Zdaje się jednak, że nie tworzył on nowych form posługi, lecz w jakimś stopniu uprawomocniał wypełnianie przez świeckich tych funkcji, które już były obecne we wspólnocie Kościoła⁶². Warto tu przypomnieć, że pierwsze oznaki istnienia jakichś niższych form kościelnego posługiwania (bliżej niesprecyzowanych) można znaleźć już za czasów papieża Hygina⁶³. Nie wydaje się jednak, że wówczas były one w jakikolwiek sposób włączone w hierarchię klerycką, gdyż o takim zabiegu do 220 roku nie powinno się mówić, ponieważ zachowane źródła wskazują na to, iż niższe posługi istniały wówczas w całości obok hierarchii święceń wyższych⁶⁴. Trzeba tu też pamiętać, że subdiakon był znany także w Afryce, czego świadectwo znajduje się w pismach Cypriana z Kartaginy (†258)⁶⁵. Można więc

powstania tego dzieła nie są jednoznaczne. Szeroko na ten temat: Bradshaw, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego*, 158–159.

⁵⁵ Hippolytus, *Traditio Apostolica* I 12, tłum. Henryk Paprocki (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie. Wydział Teologiczny, 1976), 155.

⁵⁶ Osborne, *Priesthood*, 195.

⁵⁷ Faivre, *Naissance*, 57. Zmieniło się to w Rzymie dopiero w 253 roku.

⁵⁸ Gregorius Nyssenus, *De Vita S. Gregorii Thaumaturgi*, PG 46, 948.

⁵⁹ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 34.

⁶⁰ Cornelius, *Epistulae* IX 3, PL 3, 742–744.

⁶¹ Fabianus, *Epistolae Decretaque* I, PG 10, 183–188.

⁶² Często wspomina się o tym, że kształt hierarchii urzędów kościelnych, ukazany w piśmie papieża Korneliusza (†253), był znany w Rzymie około ćwierć wieku wcześniej, a dopiero za czasów tego papieża zostało to wszystko skodyfikowane. Zob. Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 178.

⁶³ *Liber Pontificalis* VIII 14.

⁶⁴ Świadczy o tym list Pseudo-Clemensa do Jakuba, datowany na okolice 200 roku. Szeroko na ten temat: Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 40.

⁶⁵ Cyprianus Carthaginensis, *Epistulae* II 1; XXIII, PL 4, 223–225, 282–286.

domniemywać, że jego obecność we wspólnotach była powszechna, co z kolei potwierdzałyby praktyka Kościołów wschodnich, które także znają stopień subdiakona jako urząd hierarchiczny⁶⁶.

3. POWSTANIE OSTIARIATU, EGZORCYSTATU I AKOLITATU

W III wieku istniały w Rzymie także trzy inne niższe urzędy: ostiariat, egzorcystat i akolitat⁶⁷. Wymienił je w swoim liście wspomniany wyżej papież Korneliusz⁶⁸. Trzeba tu pamiętać, że Kościół rzymski, ze względu na swoje szczególne położenie w Cesarstwie Rzymskim, które miało jasno określony wewnętrzny podział administracyjny, czerpał z tych wzorców i właśnie dlatego w tej wspólnocie eklezjalnej tak szybko wykształciły się poszczególne posługi liturgiczne⁶⁹. Jednakże o istnieniu tych posług wiadano także w Afryce, skoro Cyprian z Kartaginy mówi o tym, że wspomniany kilkakrotnie papież Korneliusz przed przystąpieniem do posługi biskupiej przeszedł przez wszystkie stopnie kościelnych urzędów⁷⁰.

Urząd ostiariatu, który w ciągu wieków poprzedził w hierarchii stopień lektoratu, był początkowo stopniem dla świeckich, niewłączanym w ramy hierarchiczne⁷¹. Umiejscowienie w III wieku tego stopnia w spisie duchowieństwa rzymskiego po wdowach jest wskazaniem na to, że wówczas w Rzymie nie był on traktowany jako stopień hierarchiczny w takim sensie, jak chociażby lektorat czy subdiakoniat⁷². Znamienne jest tu zaniknięcie święceń ostiariatu po pontyfikacie papieża Pelagiusza (†561) i ponowne umiejscowienie tej posługi w hierarchii około X wieku⁷³. Aczkolwiek trzeba przy tym nadmienić, że już papież Leon Wielki (†461) nie wymieniał tego stopnia jako urzędu hierarchii duchowieństwa, co tym bardziej wskazuje na to, że prawdopodobne ostiariat przynależał do świeckich⁷⁴.

⁶⁶ Makowski, *Posługi*, 37.

⁶⁷ Osborne, *Priesthood*, 196.

⁶⁸ Cornelius, *Epistulae* IX 3, PL 3, 742–744.

⁶⁹ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 37.

⁷⁰ Jedyńą niepewnością jest to, czy autor rzeczywiście znał wszystkie pięć niższych stopni kościelnego posługiwania, czy po prostu poprzez znajomość kilku wskazał, że były to wszystkie mniejsze urzędy Kościoła. Zob. Cyprianus Carthaginensis, *Epistulae* LV 8, CSEL 3(1), 629.

⁷¹ Świadczyć o tym może między innymi Grzegorz z Nysy (†395). Zob. Gregorius Nyssenus, *De Vita S. Gregorii Thaumaturgi*, 948.

⁷² Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 55.

⁷³ Balthasar Fischer, „Esquisse historique sur les Ordres mineurs”, *La Maison-Dieu* 61 (1960): 62.

⁷⁴ Leonus Magnus, *Epistulae* XXIV 3, PL 54, 672.

Egzorcystat, usytuowany w Rzymie jako trzeci stopień hierarchiczny, zrodził się w podobnym czasie, co ostiariat⁷⁵. O jego istnieniu wzmiankował m.in. Cyprian z Kartaginy⁷⁶. Była to posługa czysto charyzmatyczna, być może najściślej wiążąca się z otrzymanym charyzmatem spośród wszystkich niższych stopni kościelnej posługi⁷⁷. W ten sposób rozumiał ją Ireneusz z Lyonu⁷⁸. Nic więc dziwnego, że początkowo przyjmowali ją głównie świeccy⁷⁹. Tego świadectwo widać w opisie życia wspomnianego wyżej Grzegorza Cudotwórcy⁸⁰. Również Orygenes wskazywał na to, że egzorcyzmów dokonywali chrześcijanie mocni w wierze⁸¹. Zdaje się, że dopiero później, gdy wspólnoty eklezjalne się powiększały, omawiana posługa zaczęła być powierzana tylko niektórym chrześcijanom, aż wreszcie została usytuowana w hierarchii kościelnej⁸². Często też była urzędem przejściowym w drodze do kapłaństwa, czego świadectwem jest przywoływany wyżej żywot prezbitera Feliksa⁸³. Daje on podstawy do tego, aby stwierdzić, że ta posługa – jako stopień hierarchiczny, ale nieprzeznaczony jedynie dla duchownych – była znana w Kościele w pierwszej połowie III wieku⁸⁴.

Stopień akolity prawdopodobnie był początkowo tożsamy z subdiakonatem, z którego później się wykształcił⁸⁵. Wskazywałaby na to sama nazwa tego urzędu, która niekoniecznie określa jego funkcję (co jest wyjątkiem, gdyż inne posługi mają w swojej nazwie odzwierciedlenie ich przewodniej czynności), przez co pisarze kościelni często określali tę posługę różnymi nazwami⁸⁶. Trzeba przy tym pamiętać, że Kościół w Rzymie w aspekcie tej posługi różnił się od Kościoła w Afryce, gdyż ten drugi posiadał akolitów jako osobną grupę posługujących,

⁷⁵ Cornelius, *Epistulae* IX 3, 742–744.

⁷⁶ Cyprianus Carthaginensis, *Epistulae* LXIX 15, CSEL 3(1), 764–765.

⁷⁷ Lécuyer, *What is a priest?*, 75; Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 39.

⁷⁸ Iraeneus, *Liber Contra Haereses* II 31, 2, PG 7, 824–825.

⁷⁹ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 115.

⁸⁰ Gregorius Nyssenus, *De Vita S. Gregorii Thaumaturgi*, PG 56, 904.

⁸¹ Origenes, *Contra Celsum* I 6, PG 11, 665.

⁸² Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 119.

⁸³ Paulinus Nolanus, *Poemata* XV, PG 61, 470.

⁸⁴ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 122.

⁸⁵ Potwierdza to sama historia sakramentu święceń, gdyż w średniowieczu wewnątrz hierarchii kościelnej posługi wyróżniano dwie grupy: chóralną (ostiariuszy, lektorów i egzorcystów) oraz ołtarzową (akolitów i subdiakonów), gdyż ci ostatni mieli kontakt z ołtarzem podczas celebracji Mszy Świętej, podczas gdy ci pierwsi raczej nie pełnili czynności liturgicznych przy ołtarzu. Zob. Paul F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West* (New York: Pueblo Publishing Company, 1990), 101.

⁸⁶ Widać to m.in. u Alkuina z Yorku (†804). Zob. Alcuinus, *Liber De Divinis Officiis* IX 35, 1234.

podczas gdy Kościół w Rzymie podporządkowywał wspomniany urząd stopniowi subdiakonu⁸⁷.

WNIOSKI

Podjęta w powyższej publikacji próba zebrania i ukazania najstarszych wzmianek o posługach, będących od okolic X wieku nazywanych święceniami niższymi (*ordines minores*), wskazała na ich wczesnochrześcijańskie powstanie i powolne włączanie w ramy hierarchii kościelnej. Wszystkie z tych pięciu urzędów powstały przed 256 rokiem i były znane w całości Kościołowi w Rzymie, a także partykularnie w innych wspólnotach eklezjalnych⁸⁸. Dwa z tych urzędów stały się stopniami wspólnymi dla Wschodu i Zachodu, a były nimi lektorat i subdiakon⁸⁹. Te dwie posługi były znane tak naprawdę wszędzie, bo powstały jako dwa pierwsze urzędy niższe Kościoła, przez co wydaje się odpowiednie wnioskowanie, że od tych dwóch urzędów pochodziły trzy kolejne⁹⁰.

W ten sposób między II a III wiekiem pojawiło się pięć niższych posług, spośród których do dziś w Kościele zachodnim pozostały tylko dwie: lektorat i akolitat. Ich powstanie wynikało z potrzeb konkretnych wspólnot, które albo instytucjonalizowały obecne w nich posługi, albo włączały je w ramy jakiegoś znaczniejszego urzędu⁹¹. To działanie sprawiło, że w poszczególnych wspólnotach Kościoła znano odmienną hierarchię święceń od tej, która funkcjonowała w Rzymie. Tam bowiem dostrzega się uczynienie najwcześniejszego wykazu i podziału zinstytucjonalizowanych niższych form kościelnej posługi⁹².

⁸⁷ Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 50. Być może przez to w Rzymie było tak wielu akolitów. Zob. Lécuyer, *What is a priest?*, 74.

⁸⁸ Wówczas pierwszy raz zebrano je wszystkie razem, ukazując hierarchię Kościoła rzymskiego. Zob. Preuss i Pohle, *The Sacraments*, 111. Za pontyfikatu papieża Gajusa (†296) ustalono, że osoby pragnące przystąpić do kapłaństwa w Rzymie musiały wcześniej pełnić pięć niższych posług. Zob. *Liber Pontificalis* XXIX 35.

⁸⁹ Lécuyer, *What is a priest?*, 68.

⁹⁰ Karl Binding, *Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft* (Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot, 1892), 132–144; Joseph Lécuyer, „Les Ordes mineurs en question”, *La Maison-Dieu* 101 (1970): 99.

⁹¹ Faivre, *Naissance*, 67.

⁹² Wieland, *Die genetische Entwicklung*, 75.

BIBLIOGRAFIA

- Albertus Magnus. *Opera omnia. Operus Tomus Decimus-sexthus*. Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1892.
- Alcuinus. *Liber De Divinis Officiis*. W: *Patrologia Latina*, t. 101, red. Jacques P. Migne, 1173–1288. Parisiis: Excudebat Migne, 1851.
- Amalarius Metsensis. *De Ecclesiasticis Officiis*. W: *Patrologia Latina*, t. 105, red. Jacques P. Migne, 985–1242. Parisiis: Excudebat Migne, 1864.
- Atherton, Richard. *The catholic priesthood: From trent to Vatican II and Beyond*. Durham: Durham University, 1997.
- Barnabas. *Epistola*, tłum. Anna Świderkówna. W: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. Marek Starowieyski, 179–204. Kraków: Wydawnictwo M, 2010.
- Bartocha, Waldemar. „Nałożenie rąk w liturgii święceń w pierwszym tysiącleciu”. *Roczniki Teologiczne* 66 (2019): 5–22.
- Benedictus Levita. *Summa de Ordine Ecclesiastico*, ed. Gerhard Schmitz i Matthias Weber. B.m.w.: b.w., 2004.
- Binding, Karl. *Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft*. Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot, 1892.
- Blaza, Marek, Dariusz Kowalczyk. „Traktat o sakramentach”. W: *Dogmatyka*, t. 5, red. Elżbieta Adamiak, Andrzej Czaja i Józef Majewski, 215–550. Warszawa: Więź, 2007.
- Bourgeios, Daniel. *Duszpasterstwo Kościoła*, tłum. Małgorzata Tryc-Ostrowska. Poznań: Pallottinum, 2001.
- Botte, Barnard. „Christian People and Hierarchy in the «Apostolic Tradition» of St Hippolytus”. *W Roles in the Liturgical Assembly the twenty-third Liturgical Conference Saint Serge*, tłum. Matthew J. O’Connell, 61–72. Broadway – New York: Pueblo Publishing Company, 1981.
- Bugnini, Annibale. *The Reform of the Liturgy (1948–1975)*, tłum. Matthew J. O’Connell. Collegeville: The Liturgical Press, 1990.
- Bradshaw, Paul F. *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*. New York: Pueblo Publishing Company, 1990.
- Bradshaw, Paul F. *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. Piotr Kaznowski i Michał Koza. Kraków: Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, 2016.
- Clemens Alexandrinus. *Quis Dives Salvetur*. W: *Patrologia Graeca*, t. 9, red. Jacques P. Migne, 603–692. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Clemens Romanus. *Epistola I*. W: *Patrologia Graeca*, t. 1, red. Jacques P. Migne, 199–328. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Congar, Yves. „Ministères et structuration de l’Eglise”. *La Maison-Dieu* 102 (1970): 7–20.
- Cornelius. *Epistulae*. W: *Patrologia Latina*, t. 3, red. Jacques P. Migne, 699–838. Parisiis: Excudebat Migne, 1844.

- Cyprianus Carthaginensis. *Epistulae*. W: *Patrologia Latina*, t. 4, red. Jacques P. Migne, 699–838. Parisiis: Excudebat Migne, 1844.
- Didaché, czyli Nauka Dwunastu Apostołów*, tłum. Józef Jankowski. Warszawa, Księgarnia Kunczewicza i Hofmana, 1923.
- Evaristus. *Epistola ad omnes Episcopos Africanos*. W: *Patrologia Latina*, t. 130, red. Jacques P. Migne, 81–84. Parisiis: Excudebat Migne, 1853.
- Fabianus. *Epistolae Decretaque*. W: *Patrologia Graeca*, t. 10, red. Jacques P. Migne, 175–207. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Faivre, Alexandre. *Naissance d'une hiérarchie*. Paris: Éditions Beauchesne, 1977.
- Fischer, Balthasar. „Esquisse historique sur les Ordres mineurs”. *La Maison-Dieu* 61 (1960): 58–69.
- Gerosa, Libero. *Prawo Kościoła*, tłum. Ireneusz Pękalski. Poznań: Pallottinum, 1999.
- Górski, Edward. *Święcenia niższe i wyższe. Studium historyczno-liturgiczne*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezji Sandomierz 1954.
- Gregorius Nyssenus. *De Vita S. Gregorii Thaumaturgi*. W: *Patrologia Graeca*, t. 46, red. Jacques P. Migne, 893–957. Parisiis: Excudebat Migne, 1863.
- Hengel, Martin. *Between Jesus and Paul: Studies in the Earliest History of Christianity*. London: SCM Press LTD, 1983.
- Hermas. *Pastor*, tłum. Anna Świderkówna. W: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. Marek Starowieyski, 211–399. Kraków: Wydawnictwo M, 2010.
- Hippolytus. *Traditio Apostolica*, tłum. Henryk Paprocki. W: Paprocki, Henryk. „Hipolita Rzymskiego «Tradycja Apostolska»: wstęp, przekład, komentarz”. *Studia Tehologica Varsaviensia* 14 (1976): 145–169.
- Hrabanus Maurus. *De Clericorum Institutione ad Heistulphum Archiepiscum*. W: *Patrologia Latina*, t. 107, red. Jacques P. Migne, 293–420. Parisiis: Excudebat Migne, 1864.
- Hugo Ambianensis. *Contra Haereticos sui temporis*. W: *Patrologia Latina*, t. 192, red. Jacques P. Migne, 1255–1298. Parisiis: Excudebat Migne, 1855.
- Hugo de S. Victore. *De Sacramentis Christianae Fidei*. W: *Patrologia Latina*, t. 176, red. Jacques P. Migne, 173–618. Parisiis: Excudebat Migne, 1854.
- Ignatius Antiochenus. *Epistola ad Trallianos*. W: *Patrologia Graeca*, t. 5, red. Jacques P. Migne, 677–700. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Iræneus. *Liber Contra Hæreses*. W: *Patrologia Graeca*, t. 7, red. Jacques P. Migne, 437–1224. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Isidorus Hispaliensis. *De Ecclesiasticis Officiis*. W: *Patrologia Latina*, t. 83, red. Jacques P. Migne, 737–826. Parisiis: Excudebat Migne, 1862.
- Janicki, Jan Józef. *Służba Boża w pierwszych wiekach Kościoła*. Kraków: Wydawnictwo UNUM, 2011.
- Jugan, Alojzy. *Katolicka dogmatyka ogólna dla szkół średnich*. Lwów: Drukarnia W.A. Szyjrowskiego, 1898.
- Lécuyer, Joseph. „Les Ordes mineurs en question”. *La Maison-Dieu* 101 (1970): 97–108.

- Lécuyer, Joseph. *What is a priest?*, tłum. Lancelot C. Sheppard. New York: Hawthorn Books, 1959.
- Leonhard, Clemens. „Symbolchen für den notwendigen Wandel”. *Die Frühe* 77 (2021): 9.
- Leonus Magnus. *Epistulae*. W: *Patrologia Latina*, t. 54, red. Jacques P. Migne, 551–1218. Parisiis: Excudebat Migne, 1846.
- Liber Pontificalis*, tłum. Louise Ropes Loomis. New York: Columbia Univeristy Press, 1916.
- Makowski, Dawid. „Posługa diakona jako źródło i wypełnienie niższych stopni kościelnego posługiwania”. W: *Diakonat stały w Kościele w Polsce*, t. 4, red. Waldemar Rozynkowski, 281–296. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2022.
- Makowski, Dawid. *Posługi współczesnego Kościoła*. Kraków: Wydawnictwo Miles, 2023.
- Mames, Tomasz Dariusz. „Diakonat ludowy. Refleksje na marginesie emancypacji liturgicznej kobiet w Kościołach Katolickich”. *Studia Religiológica* 40 (2007): 99–106.
- Marini, Pietro. *A challenging reform: realizing the Visio of the liturgical Renewal, 1963–1975*. Collegeville: Liturgical Press, 1987.
- Martimort, Aimé-Georges. „L’histoire de la réforme liturgique á travers le témoignage de Mgr Annibale Bugnini”. *La Maison-Dieu* 162 (1985): 125–155.
- Müller, Gerhard Ludwig. *Listy o kapłaństwie*, tłum. Marek Chojnacki. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2019.
- Nowakowski, Przemysław. „Liturgiczna eklezjologia sakramentu kapłaństwa w obrzędzie wschodnim”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 63 (2010): 127–145.
- Origenes. *Commentarium in Ioannem*. W: *Patrologia Graeca*, t. 14, red. Jacques P. Migne, 21–830. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Origenes. *Contra Celsum*. W: *Patrologia Graeca*, t. 11, red. Jacques P. Migne, 637–1634. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Osborne, B. Kenan. *Priesthood. A history of ordained ministry in the Roman Catholic Church*. Mahwah: Paulist Press, 1989.
- Paprocki, Henryk. „Hipolita Rzymskiego «Tradycja Apostolska»: wstęp, przekład, komentarz”. *Studia Tehologica Varsaviensia* 14 (1976): 145–146.
- Paulinus Nolanus. *Poemata*. W: *Patrologia Latina*, t. 61, red. Jacques P. Migne, 437–709. Parisiis: Excudebat Migne, 1847.
- Petrus Lombardus. *Sententiae*. W: *Patrologia Latina*, t. 192, red. Jacques P. Migne, 519–964. Parisiis: Excudebat Migne, 1855.
- Policarpus Smyrnaeus. *Epistola ad Philippenses*. W: *Patrologia Graeca*, t. 5, red. Jacques P. Migne, 995–1016. Parisiis: Excudebat Migne, 1857.
- Pontificale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II renovatum auctoritate Pauli pp. VI editum Ioannis Pauli pp. II cura recognitum. De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum, editio typica altera*. Vatican: Typis Polyglottis Vaticanis, 1990.
- Powodowski, Hieronim. *Liturgia, czyli opisanie Mszy Świętej i jej obrzędów*, tłum. Dawid Makowski. Kraków: Wydawnictwo Miles, 2022.

- Reynolds, Roger E. „The Imago Christi in the Bishop, Priest, and Clergy”. W: *A Companion to Priesthood and Holy Orders in the Middle Ages*, red. Greg Peters i C. Colt Anderson, 140–185. Leiden – Boston: Brill, 2015.
- Rosłon, Józef. „«Impositio manuum» w Dziejach Apostolskich”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 10 (1957): 102–113.
- Siricius. *Epistola ad Eumericum Tarraconensem Episcopum*. W: *Patrologia Latina*, t. 13, red. Jacques P. Migne, 1131–1148. Parisiis: Excudebat Migne, 1848.
- Staniecki, Krzysztof. „Diakonat w głównych tekstach święceń”, *Roczniki Teologiczne* 48 (2001): 51–53.
- Szewczyk, Przemysław. „Presbyteroi w czasach Ojców Apostolskich”. *Vox Patrum* 56 (2011): 261–270.
- Sztafrowski, Edward. „Działalność ustawodawcza Pap. Pawła VI”. *Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny* 22 (1979): 3–37.
- Tertullianus. *Ad Uxorem*. W: *Patrologia Latina*, t. 1, red. Jacques P. Migne, 1273–1304. Parisiis: Excudebat Migne, 1844.
- Tertullianus. *De Baptismo et Poenitentia. Adnotationes*. W: *Patrologia Latina*, t. 2, red. Jacques P. Migne, 1135–1206. Parisiis: Excudebat Migne, 1844.
- Tertullianus. *De Praescriptione Haereticorum*. W: *Patrologia Latina*, t. 2, red. Jacques P. Migne, 9–74. Parisiis: Excudebat Migne, 1844.
- Tertullianus. *De Virginibus Velandis*. W: *Patrologia Latina*, t. 2, red. Jacques P. Migne, 887–914. Parisiis: Excudebat Migne, 1844.
- Tryk, Hubert. „Posługa charytatywna diakona stałego w świetle współczesnych wyzwań Kościoła w Polsce”. *Nurt SVD* 148 (2020): 275–289.
- Wieland, Franz. *Die genetische Entwicklung der sog. Ordines Minores in den drei ersten Jahrhunderten*. Rom: Herder Verlagshandlung, 1897.
- Zamorski, Tomasz. *Współpracownicy prawdy. Teologia, apologia i duchowość narracji kaznodziejskich Josepha Ratzingera o kapłaństwie*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2022.

PRÓBA UKAZANIA POWSTANIA I WCZESNEGO KSZTAŁTOWANIA SIĘ HIERARCHII DUCHOWIEŃSTWA NIŻSZEGO W KOŚCIELE MIĘDZY II A III WIEKIEM

STRESZCZENIE

Prezentowana publikacja jest próbą ukazania procesu kształtowania się niższej hierarchii duchowieństwa, która wówczas obejmowała pięć stopni: ostiariusza, lektora, egzorcysty, akolity i subdiakona. Te urzędy zaistniały w Kościele pomiędzy II a III wiekiem jako stopnie pomocnicze względem świętych stanów (diakonu, prezbiteratu i episkopatu). Wspomniany okres jest także czasem, w którym niższe posługi nie były sklerykalizowane. Dlatego ta praca skupia się szczególnie na tym okresie.

Keywords: święcenia niższe; duchowieństwo; posługi; święcenia; historia

